

Birutė JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

**„GUŽUTIS VAIKĄ PARNEŠĖ!“
(Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje)**

§ 1. Šis darbas atsirado kaip savotiška ankstesnio mano tyrimo, skirto mitologinei leksikai – vaikų baidyklių pavadinimams, tąsa (plg. Jasiūnaitė 2001). Pradėjusi nuo tradicinių vaikų gąsdinimų, ilgainiui susidomėjau ir mūsų valstietiškoje kultūroje populiariais suaugusiųjų aiškinimais mažiems vaikams, iš kur šeimoje atsiranda kūdikis. Rinkdama šiuos aiškinimus, sukaupiau ir pasakojamosios tautosakos motyvų apie tai, kaip bevaikės poros sugeba neįprastu būdu įsigyti sūnų ar dukterį. Labai panaši tematika būdinga ir etiologinėms sakmėms apie žmogaus atsiradimą. Ilgainiui paaiškėjo, kad neįprasta žmogaus kilmė atsispindi ir daugelyje frazeologinių junginių, kurie neabejotinai susiję su minėtąja folklorine tradicija. Tokių frazeologizmų santykio su vadinamuoju kultūriniu kontekstu analizė ir yra pagrindinis šio straipsnio uždavinys.

§ 2. Iš įvairių šaltinių, pirmiausia LKŽ išėjusiųjų tomų, neseniai pasirodžiusio „Frazeologijos žodyno“ (2001), tautosakos bei grožinės literatūros kaimo tematika tekstų¹ šiuo metu esu surinkusi 198 frazeologinius junginius, vienaip ar kitaip susijusius su senaisiais lietuvių vaizdiniais apie žmogaus kilmę. Iš jų pirmiausia minėtini tie, kurių neabejotinas šaltinis – tradiciniai aiškinimai vaikams apie kūdikio atsiradimą. Per keletą pastarųjų metų esu sukaupusi per 120 tokių aiškinimų iš įvairių Lietuvos vietų. Jų gana gausiai galima rasti senuosiuose etnografiniuose aprašuose apie gimtųjų bei krikštytųjų papročius, žr.: Mickevičius 1935, 89–93; Kriauza 1943, 215–217; Čilvinaitė 1935, 345–349; Glemžaitė-Dulaitienė 1958, 404–405; Balys 1979, 29–30. Kitas svarbus tokios medžiagos šaltinis – šnekamoji kalba² bei tarmių tekstų rinkiniai, žr., pvz., Markevičienė 1999, 207–208. Probėgomis apie tokius aiškinimus užsimenama ir specialiai gimtuvėms bei krikštynomis

¹ Ne tik lingvistinių faktų, bet ir kitokios mums rūpimos informacijos pasitaiko, pavyzdžiui, J. Bi-liūno (1954, 113–115), G. Petkevičaitės-Bitės (1990, 35–36), Lazdynų Pelėdos (1955, 211) raštuose. Minėtini ir folklorizuoti pasakojimai, kaip vaikai, patikėję suaugusiais, ieško kūdikio vandenyje, papartyne, linuose ir pan. Apie tai man pasakojo Paulina Jurgelevičienė (g. 1911 m.) ir Ona Zlatkauskienė (g. 1910 m.) iš Saldutiškio. Panašių spausdintų tekstų žr.: Dubičiai 1989, 307–308; Glemžaitė-Dulaitienė 1958, 404.

² Turiu galvoje Saldutiškio dialektologinės ekspedicijos medžiagą (1996) bei savo kolegų, kilusių iš įvairių Lietuvos vietų, informaciją. Jiems visiems nuoširdžiai dėkoju.

skirtame etnologės R. Paukštytės (1999, 59–60) darbe. Kol kas niekas iš lietuvių mokslininkų nėra jiems skyręs tiek daug dėmesio kaip žinoma rusų etnolingvistė L. Vinogradova (1999a, 1999b, 2000), kurios nuomone, aiškinimai apie vaikų atsiradimą – itin svarbus šaltinis slavų mitologiniams vaizdiniams apie žmogaus kilmę pažinti. Pastaruoju metu pradėta skelbti ir Polesės ekspedicijų medžiagą mums rūpima tema (Rodiny 2001).

§ 3. Kalba, kaip žinia, konservatyvesnė už kultūrą, todėl dėsninga, kad dalis vaikams skirtų aiškinimų ilgainiui davė pradžia eufemistinio pobūdžio frazeologizmams. Kol kas esu užfiksavusi 40 tokios kilmės posakių. Net 30 iš jų minimi įvairūs gandro pavadinimai, pvz.: *gandras atnešė* Auk, Kp, Sv, Upt, Sug, Rk, Nmk, Užv, Vdk, Rt, Sd, Plt, Kl, *gandras atneša puodynėj (snape)* Žb, *gandrai lėlę atneša* Maž. Lietuva, *gandras apsilankė* KrvP (Ut), Rmš, *gandrai atlėkė* I. Simon, *atnešė garnys* A. Vencl, *garnys lėlę parnešė* Dkš, *garnys apdovanojo* A. Vaičiul, *garnys įmetė pro kaminą* A. Vencl, *bac garnys vaiką pro kaminą* A. Vencl, *gužutis įmetė sūnų* Žem, *gužutis atnešė* Šauk, *bacionas išmetė* Sld, *bacionas atanešė* Dv, Sld, Klt, *bacėnas ansviedė pro langą* LKK XIII 119 (Grv), *bacėnas kaminan insvies lėlėlė* Lz, *bacėnas atnešė* LKK XIII 139 (Grv), Dv, *busilas atanešė* Sld, Dbč, *busilas inmetė per kaminą* Dbč, *starkas atnešė* Lnk, Grž, *starkus atanešė* Sld, Dbk, *starkus ant klėtelės stovi* Dgl, *apie gryčių starkus pasisukė* Skdt, *starkas sklando* Vaižg, *gandras suka apie gryčių* V. Bub, *malonus kaip mergai busilas, kratosi kaip bernas busilo pagalba, nusidžiaugė kaip merga, busilo apdovanota, verčia kalnę kaip bernas ant busilo, užklupo netikėtai kaip busilas mergą* MTt I 70.

§ 4. Nagrinėjant šiuos posakius, iš karto krinta į akis neįprastas gandro pavadinimų margumas³: neretai jų vienoje apylinkėje žinoma net po kelis, pavyzdžiui, saldu-tiškėnai vartoja ir *busilą*, ir *starkų*, ir *bacioną*, o kalbėdamiesi su atvykėliais nepamiršta ir iš bk atklydusio *gandro*⁴, kuris pastaruoju metu linkęs stumti iš vartosenos kitus šnektos žodžius. Dauguma frazeologizmuose pasitaikančių šio paukščio pavadinimų aiškūs skoliniai, išskyrus tik *gužutį* ir *garnį*. Pagrindinė tokio pavadinimų gausumo priežastis veikiausiai yra nuolat kintantis šio paukščio arealas: nustatyta, kad gandras kur kas gausiau laikosi tuose kraštuose, kur juo rūpinasi žmogus, įtaisančias jam lizdavietes. Labai svarbų vaidmenį čia vaidina ir kultūros ypatybės: gandrų daugiau ten, kur su jais siejami įvairūs tikėjimai bei prietarai ir juos kaip šventus paukščius draudžiama medžioti (Ivanaukas 1959, 123–124)⁵. Taigi kultūra gali sąlygoti ne tik kalbos, bet ir biologijos reiškinius.

³ Į šią aplinkybę bei jos priežastis pirmasis maloniai atkreipė mano dėmesį prof. habil. dr. A. Girde-nis.

⁴ Šio paukščio pavadinimų gausa rytų aukštaičių net pašiepiama specialiais posakiais, pvz.: *Vardas gandras, pavardė starkus, o pravardė bacionas* Ant.

⁵ Prof. T. Ivanauskas net išvardija kraštus, kur gandrai peri gausiai: tai Rumunija, Bulgarija, Ukraina, Baltarusija, Turkija. Šie paukščiai apnaikinti Čekoslovakijoje ir Vokietijoje, reti Danijoje,

§ 5. Kaip matyti iš pavyzdžių, didžioji dalis šios grupės frazeologizmų, išskyrus, žinoma, lyginamuosius, turi ne žodžių junginio, bet sakinio struktūrą (plg. *J a k a i t i e n ė* 1980, 111), kuri esti arba dvinarė (pvz., *starkas atnešė, bacionas išmetė*), arba kiek sudėtingesnė, išplėsta priklausomais žodžiais, plg. *garnys lėlę parnešė, bacėnas kaminan insvies lėlėlėlė*. Šio sakinio tarinys dažnai esti veiksmažodžiai *atnešė, parnešė, atanešė* arba *įmetė, išmetė, ansviedė* ir pan. Su pastaraisiais žodžiais veikiausiai susijusi veiksmažodžių *įkristi, užkristi* metaforiška vartoseną reikšme „gimti“, suponuojanti mintį, kad vaikas yra tarsi kažkieno „įmestas“ iš viršaus, pvz.: *Įkrito vaikelis, o taip norėjom mergelės Šts; Pirmagimėlis man užkrito* J. Balt. Vaizdingumo frazeologizmams suteikia ir prielinksnių junginiai: *atneša puodynėj (snape)*⁶, *įmetė pro kaminą*⁷, *ansviedė pro langą*. Etnolingvistui įdomus ir pats kūdikio vadinimas *lėle*: taip elgiamasi veikiausiai eufemistiniais sumetimais, siekiant naujagimį apsaugoti nuo piktųjų jėgų.

§ 6. Daugiau informacijos apie metaforišką kūdikio kelionę su gandru randame tradiciniuose vaikų atsiradimo aiškinimuose: šiuo metu mano kartotekoje yra 56 aiškinimai, susiję su šiuo paukščiu. Jie paplitę visoje Lietuvos teritorijoje ir sudaro apie pusę šios rūšies medžiagos. Aiškinimuose pasitaiko daugiau lokatyvų, negu jų yra patekę į frazeologinius junginius: gandras išmeta vaiką *pievon* ar *linuosna* Sld, *į love-lę* Slnt, padeda *daržan* Vrn, *kopūstų lauke* Tv. Svarbu, kad iš tradicinių vaikų atsiradimo aiškinimų bei trumpų vaikų folkloro kūrinėlių – gandro erzinių sužinome, iš kur jisai parneša kūdikį⁸, pvz.: *Starkas iš balos vaiką atnešė* Grž; *Gandras pelkėse sugausiąs ir atnešiąs mažą vaikutį* TDr I 89 (Als); *Gandre, gandre, suk tekini, parnešk vaiką iš šaltinio* End. Vadinasi, galima spėti, kad kūdikio kilmė siejama pirmiausia su vandeniu, o gandras – tarsi savotiškas tarpininkas, padedantis jam pasiekti žmones⁹.

§ 7. Šią prielaidą iš dalies patvirtina ir tie frazeologiniai junginiai, kuriuose minimas vanduo ar jo gyventojos – žuvis, pvz.: *upę užtvenkti* TDr I 97 (Plt) „patarnauti

Šveicarijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje. Anglijoje gandrų visai nėra, nors seniau būta. Įdomu, kad net ir šioje šalyje žinomas įsitikinimas, jog gandras atnešęs vaikus, nors ir manoma, kad jis atėjęs iš Vokietijos bei Olandijos (DS 1990, 379).

⁶ Aiškus to „įrodymas“ vaikams būdavo kūdikio apgamas: esą, toje vietoje gandras laikęs jį snapu (Upytė 1986, 88). Panašiai kašubams ir lužičėnams gandras vaikus pargabena lovyje ar pintinėje (Vinogradova 2000, 350).

⁷ Bobutė pribuvėja per krikštynas prašo muilui pinigų, sakydama: *Niekaip neatprausiu šitą vaiką: busilas inmetė per kaminą, juodas vaikas* (Markevičienė 1999, 208). Plg. dar baltarusių Буська у комин кинцў (Vinogradova 2000, 350).

⁸ Žemaičių vaikų dainelėse gandras parneša ne tik patį vaiką, bet ir jo daiktus, pvz.: *Gandrai, gandrai, suk tekini, atnešk vaiką šiemetini. Jei mergelė – vystykliukas, jei berniukas – lopišiuką* Kv.

⁹ Lenkams vaikus parneša ir kiti paukščiai: gulbė, žąsis, gervė, vanagas, varnas, gegutė, žuvėdra, baltarusiams ir vokiečiams – zuikis, ukrainiečiams – karvė ant ragų (Gura 1978, 173; Vinogradova 2000, 350–351). Vis dėlto bendroji europietiška tradicija sietina su gandru, nešiojančiu vaikus iš šulinio, plg. šią brolių Grimų pasakos (BGP 2000, 110) ištrauką: *Jau seniai nešioju į miestą mažus vaikus, galiu išgriebti iš šulinio ir kokį mažą karalaitį*.

gimdant“, *pelkę užtvenkti* Šts „susilaukti nesantuokinio vaiko“, *gyvas žuvis gaudyti* Prn „bobutauti, patarnauti gimdant“, *žuvys davė* „gimė vaikas“ LKK XIII 139 (Grv).

Iš pradžių pirmieji du pavyzdžiai primena idiomias: jie atrodo visai nemotyvuoti. Jų reikšmę padeda susekti sinonimiškas frazeologinis junginys *gyvas žuvis gaudyti*, o pastarasis, be abejo, susijęs su plačiai žinomu aiškinimu vaikams, kad kūdikį bobutė pribuvėja pagaunanti vandenyje. Galimas daiktas, kad pasakymo *upę užtvenkti* pirmoji reikšmė – „žvejoti su takišiu, perkolu – žabų užtvara su įtaisytomis varžomis“, o perkeltinė – „priimti kūdikį“. Prie minėtųjų pavyzdžių gerai dera ir Gervėčiuose užfiksuotas frazeologizmas *žuvys davė*¹⁰, pasižymintis neabejotina kultūrine semantika. Toliau pabandysime atskleisti minėtųjų posakių ryšį su tradiciniais aiškinimais apie vaiko atsiradimą.

§ 8. Aiškinimuose apie kūdikio kilmę iš vandens dažniausiai figūruoja vadina moji bobutė-pribuvėja, gimdyvės pagalbininkė, atlikdavusi svarbų vaidmenį gimtavių bei krikštynų apeigose¹¹: tokių aiškinimų kol kas užfiksuota 21. Juose paprastai sakoma, kad *bobutė* (*boba* Kb, Lš, *senutė* Žgr, *baba* Plt, *moma* Sld) mažą broliuką ar sesutę *pagavusi baloje* Srj, *atnešusi iš kokio griovio ar patiltės* Slk, *radusi beskalbdama upely ar ežere* Pd, *ant vandens pasigavusi* Vrn, *sugavusi Beržoro ežere arba prūde radusi* Plt, *sugavusi pelkėse* TDr I 93 (Als), *sugavusi pelkėje po tilteliu* LzP ir pan. Čia, matyt, minimas arčiausiai prie namų esantis vanduo, pradedant upe, baigiant šaltiniu ar šuliniu: kartais akcentuojama, kad jis turi būti tekantis¹². Kartais bobutė visai neminima (6 atvejai): tiesiog sakoma *rado prūde, rado bučiuje* (aliuzija į žuvis), *sugavo sodželkoj* Kp, *surado kūdroj ar ežere, žiemą – pralubėj* „eketėj“ Dv, *iš sniego atanešė* Slk¹³. Yra ir trečiasis, matyt, eliptinis variantas (18 atvejų), kai minimas tik pats bobutės veiksmas be jokio radimo vietos nusakymo, pvz.: *atanešė* (*atvilko* Kp) *bobutė* Žb, *bobutė bobom nešdavo ir nešdavo vaikus* LTR (Slk), *bobutė Juzėnienė gaudė vaikus* Sv. Taigi bobutė gali atlikti tą pačią funkciją kaip anksčiau minėtasis gandras.

¹⁰ Žuvis daugeliui tautų simbolizuoja turta, gausą, vaisingumą. Kupiškėnai, nutvėrę klėtelėje kavaliarių, sakydavo: *Pagavom lydį varžoj* (Glemžaitė-Dulaitienė 1958, 293; MNM II 1999, 393). Pasakose kūdikis gimsta nuo suvalgytos žuvytės (OPS 2001, 45).

¹¹ Plačiau apie bobutės funkcijas žr. Paukštytė 1999, 47.

¹² Štai Kupiškio apylinkės artimesnių kaimų vaikus bobutės pagaudavo Kupoj ar Lėveny rėčiu, sietu, išgriebdavo grėbliu, atsikasdavo prie krašto su pagaikščiu (Glemžaitė-Dulaitienė 1958, 404). Žemaitės babalės tam reikalui turėdavo keselę – graibštą žuvims ar vėžiams gaudyti, kurį rodydavo vaikams TDr I 93 (Als). Vaikus vandeny panašiai gaudė ir ukrainiečiai. Baltarusių Polesėje tokie aiškinimai mažiau paplitę (Vinogradova 2000, 352).

¹³ Atrodo, L. Vinogradova (2000, 357) ne visai teisi, manydama, kad tokiuose aiškinimuose nesą žiemos simbolikos: vaikai juk gimsta visais metų laikais, todėl ir aiškinimai esti sezoninio pobūdžio. Štai ir suomiai, kaip ir mes, vasarą vaikiuką parsineša iš vandens, o žiemą – iš pusnies (KOO 1977, 77).

§ 9. Plačiau žinomos ir kultūriškai motyvuotos veiksmožodžių *pasigauti* Yl, Kal, KrvP (Vlkv), *susigauti* Ktk, *igauti* Kv, End bei jiems artimos semantikos *susigriebti* Krš, *susigraboti* Rdm, *susigraibyti* KrvP (Vb), *susigriebti* Skrb reikšmės „susilaukti nesantuokinio vaiko“ arba žodžių *sučiupti* Lk, *sugrobt* LzP, *sugauti* Žem reikšmės „patarnauti gimdant“, pvz.: *Davatkauna, kol vaiką pasigauna* KrvP (Vlkv); *Mergelė vaiką igavo* End, *susgrabojo mergelė* Rdm; *Tatai šią naktį sūnų sugrobėme* LzP; *Žinau jos metus, nes mano sučiupta* Lk. Šie kalbos faktai, be abejo, sietini su minėtaisiais aiškinimais apie kūdikio atsiradimą. Aiškinimai gali būti chronologiškai senesni, nors įmanoma ir atvirkštinė raida: būtent metaforiškas minėtųjų veiksmožodžių vartojimas galėjo stimuliuoti suaugusiųjų fantaziją ir padėjo atsirasti įvairioms istorijoms apie vaikų „žvejojimą“ vandenyje.

§ 10. Kitokių frazeologinių junginių, susijusių su aiškinimais vaikams apie kūdikio kilmę, pasitaiko rečiau (5 atvejai). Kartais juose vietoj gandro, žuvų ar bobutės minimas Dievas, pvz.: *Dievas davė* A. Vien, A. Vaičiul, KrvP (Mrk) ir kitur Lietuvoje, *Dievas atneša* Šr, *Dievas išmetė* Pt¹⁴. Keletoje frazeologizmų pasitaiko veiksmožodžio *rasti* formų ar vedinių, pvz.: *po tiltu rastas* NdŽ „nesantuokinis kūdikis“, *rastinės dienos* Lz „metas prieš gimdymą“.

Tradiciniuose aiškinimuose kūdikio radimo motyvas (jei rasta ne vandenyje) irgi, atrodo, periferinis (9 atvejai): vaikai randami *ant kelio* Lk, *tarp lentpjūvės rąstų* Sd, o dažniausiai – po kokiu nors augalu, pvz.: *po kopūstu* (apie berniuką) Ob, *po pivonijos (bijūno) krūmu* (apie mergaitę) Ob, *kopūstuos* Slk, *darže po dideliu kopūsto lapu* A. Vencl, *kopūstų lauke* Trgn, Tv, *darže* Lkv, *papartyne* Sld¹⁵.

§ 11. Su gailėsčiu reikia konstatuoti, kad mūsų racionaliais laikais gausūs ir įvairūs vaikų kilmės aiškinimai bei su jais susijusi frazeologija palengva užmirštami. Juos daugelyje vietų išstumia standartinis frazeologizmas *gandras atnešė*, kuris miesto kalboje virtęs tiesiog eufemistine kliše kalbai apie kūdikio gimimą sušvelninti. Chronologiškai seniausi, matyt, bus buvę aiškinimai apie vaiko kilmę iš vandens¹⁶, o vėliau greta jų atsirado ir tradicinių formulių, kuriose minimas *gandras*¹⁷. Naujaisiais laikais

¹⁴ Tokia formulė dažnai pasitaiko Polesėje (Vinogradova 2000, 351).

¹⁵ Pastaruoju metu istorijų apie „kopūstinę“ vaiko kilmę galima išgirsti ir mieste. Panašių motyvų retumas kaimo vietovėje, jų nebuvimas senuosiuose etnografiniuose aprašuose verčia įtarti skolinimą iš slavų, kur būtent augalinė vaiko kilmė dominuoja tradiciniuose aiškinimuose. Jų randama Ukrainoje, Sibire, Baltarusijos Polesėje (SD II 1999, 461; Vinogradova 2000, 353–354). Kiti periferiniai naujųjų laikų motyvai: *vaiką pirk* Žb, Sv, Lkv, End, Lkč, *parnešė iš ligoninės* Lkv ir kitur Lietuvoje.

¹⁶ Įdomu, kad žmogaus kilmė iš vandens kartais siejama ir su pomirtinio gyvenimo vaizdiniais, pvz.: *Mirus ištekėjusiai moteriai be vaikų, reiks klaidžiot tamsybėje, mirkt iki juostos vandeny ir nešiot velnio vaikai* Kp (Kriauza 1943, 203).

¹⁷ Kai kuriose vietovėse (Grv, Dv, Kp, Dbk, Dbč) žinomi abu aiškinimų variantai. Vyresnieji informantai sąmoningai suvokia, kuris iš jų senesnis: *Dař sako – bacėnas atanešė, è anksčiau – žuvys jam dau bernioką a mergiotę* LKK XIII 139 (Grv).

plinta aiškinimai apie augalinę kilmę, o vaiko pirkimo motyvas kaimo vietovėse greičiausiai bus atsiradęs tik po II pasaulinio karo, keičiantis gyvenimo aplinkybėms¹⁸.

§ 12. Likusius 158 frazeologizmus apie nepaprastą žmogaus kilmę galima sieti ne su tradiciniais reikalo aiškinimais vaikams, o su platesniu folkloriniu kontekstu: dažniausiai prozos tekstų (stebuklinių pasakų, sakmių), rečiau – dainuojamojo folkloro (dainų, raudų), o kartais ir smulkiosios tautosakos (tikėjimų, patarlių) motyvais. Pagal semantines ypatybes šiuos posakius galima skirstyti į keletą grupių. Mus dominančiuose frazeologizmuose neįprasta žmogaus kilmė gali būti siejama su: 1) gamtos reiškiniais, 2) įvairiais gyvūnais, 3) augalais ar jų atributika, 4) mitologinėmis būtybėmis, 5) tam tikromis vaisingumą skatinančiomis medžiagomis (žeme, mėšlu), 6) žmogaus ūkine veikla, 7) kitokiais žmogaus veiksmais (paprastai kelione iš tolimų kraštų). Toliau kiekvieną grupę panagrinėsime atskirai.

§ 13. Lietuvių kalboje esama frazeologinių junginių, kuriuose fiksuojamas žmogaus gimimo, netikėto pasirodymo ar tam tikrų charakterio savybių ryšys su gamtos reiškiniais. Šiuo metu užfiksuota 10 tokių posakių, pvz.: *vėjas pripūtė* Ml, LzP „mergina laukiasi“, *vėju pasibėgusi* LTR (Vdk) „nežinia nuo ko nėščia (mergina)“, *vėjo vaikas* NdŽ, Gdž „nerimtas žmogus“, *geru vėju kritęs* „iš prigimties geras, dalingas“ S. Dauk, Dr, *iš dangaus nukritęs* „nesusigaudantis, naivus“ Ds, J. Avyž, *lyg iš dangaus iškrito* LzP, A. Vien „netikėtai atvyko“, *atsirado kaip iš dangaus* Ker „pačiu laiku“, *iš dangaus išlytas* Š „keistas, kitoks“, *turbūt tave išsnigo* „apie netikėtai atvykusį per pūgą“ Prn, *pelkių vaikas* Brs „išdykėlis“.

§ 14. Vėjas mus dominančiuose frazeologizmuose minimas neatsitiktinai: tradicinėje kultūroje jis siejamas su dvasia¹⁹, siela. Tikroji vaiko gimimo priežastis – vėjo įpūsta siela, o ne pats atmosferos reiškinys. Prisiminkime dar ir veiksmažodžių *įpūsti*, *atpūsti* reikšmes „suteikti gyvybę; atgaivinti; pučiant sukurti“, plg.: *Akmeniui dūšios, o durniui razumo neįpūsi* LTR (Vdk); *Numirė žmogus ir numirta: negi atpūsi* Trgn; *Mergelė papūtė laumės ausin, tai kad susipūtė visokiausių turtų, rūbų* (ps.) Ml. Lietuvių sakmėse bei pasakose stiprų vėją, audrą, pūgą gali sukelti piktos dvasios ar kerėti sugebantys žmonės: velniai, raganos, burtininkai, ne savo mirtimi mirusių žmonių (pakaruoklių, skenduolių) sielos. Tokios pažiūros atsispindi ir folklorinės kilmės frazeologiniuose junginiuose, pvz.: *Velniai dūšių neša* (apie didelį vėją) Sld; *velnių veselia* „smarki pūga“ Ds, Jnš; *velniai pirtin eina* „didelis vėjas“ Grv; *Vel[nia]s marčią vėdluo[ja]* „audra kyla“ Vks, LTR (Rnv) ir pan.²⁰. Toks „negeras“ vėjas gali

¹⁸ Kai kur, pvz., Baltarusijos Polesėje, kūdikio pirkimo iš svetimtaučių (paprastai čigonų ar žydų) motyvas aiškiai tradicinis (Vinogradova 2000, 355).

¹⁹ Kaip žinia, šis žodis lietuvių kalboje reiškia tiek sielą, tiek alsavimą: plačiau dėl žodžio kilmės ir atitikmenų giminiškose kalbose žr. Sabaliauskas 1990, 84.

²⁰ Tokių frazeologizmų lietuvių kalboje turime geroką pluoštą: jie galėtų būti ir atskiro etnolingvistinio straipsnio tema. Vėjo traktuotę lietuvių etninėje kultūroje labai primena ir slavų tradicinės pažiūros į šį atmosferos reiškinį, žr., pvz.: Plotnikova 2000, 244–250; Vinogradova 1999b, 144–145.

žmogui atnešti įvairių ligų, plg.: *Mano vaikui vėjas užpūtė išgąstį Žem; Negreitam vėjas užpučia ligą, o greitas pats užbėga* Brž. Priešingai, *geru vėju kritęs* žmogus ar gyvulys esti gražus ir sveikas. Vadinasi, šiuo atveju frazeologija fiksuoja tikrai senų²¹ pažiūrų relikтус.

§ 15. Dalis šios grupės frazeologizmų, kuriuose minimas išsnigtas, išlytas ar tiesiog iš dangaus nukritęs žmogus, suponuoja dangišką žmogaus kilmę. Kai kurie atmosferos reiškiniai, ypač perkūnija, iš dangaus krintantis lietaus vanduo arba sniegas nuo seno siejami su derlingumu, vaisingumu²². Panašių motyvų randame ir lietuvių žemdirbystės papročiuose bei tikėjimuose, etiologinėse sakmėse apie žmogaus atsiradimą, plg.: *[Dievui] besiprausiant, vienas lašas vandens nukrito žemėn. Tas vandens lašas, nukritęs žemėn, pavirto žmogum* S I 13 (Km). Prisimintinas ir tradicinių aiškinimų vaikams motyvas, kad kūdikį išmetęs žemėn Dievas (žr. § 10)²³.

§ 16. Ne mažiau įdomus ir margas klodas lietuvių kalbos frazeologizmų, kuriuose žmogaus atsiradimas siejamas su įvairiais gyvūnais: kol kas užfiksuoti 34 tokie posakiai. Ypač dažnai juose minimi paukščiai bei jų atributika, pvz.: *tik iš kiaušinio išsiritęs* „nepatyręs“ Jnšk, *gražus kaip varnos perėtas* KrvP (Al), *skiltas perėtas* „kiekvienas nevykėlis“ Dkš, *nesuperėtas daiktas* „kvailys“ BzF 57, *ant tilto vištos išperėtas* „nevykėlis“ KrvP (Ndz)²⁴, *ne vakar perėtas* „patyręs“ S. Dauk, *gražus kaip vištos išperėtas* KrvP (Srj), *ne iš po startos uodegos išsprūdęs* „apsukrus, nepėsčias“ V. Kudir, *ką tik iš kiaušinio išriedėjęs* „nepatyręs Jnš, *ne vieno lizdo paukščiai* „svetimi žmonės“ Tr, *iškratė kaip višta kiaušį* „pagimdė ir pametė“ End, *linksma lyg kregždės lizde gimusi* MTt II 114, *karvelio lizde išaugusi* „meili“ KrvP (Vlk), *apsukri lyg kregždės lizde išaugusi* KrvP (Mrk), *linksma kaip kregždės sesuo* MTt II 114.

§ 17. Kaip matyti iš pavyzdžių, frazeologizmuose, kuriuose minima žmogaus kilmė iš paukščių (kaip matysime toliau, ir iš kitų gyvūnų ar mitologinių būtybių) dažnas veiksmazodis *perėti* „turėti jaunikių (apie paukščius, vabzdžius, rečiau – kitus gyvūnus); gimdyti“. Kalbant apie žmogų, šiandien jis dažniausiai vartojamas pejoratyviškai

²¹ Žymus prancūzų sociologas E. Durkheimas, tyrinėjęs Australijos aborigenų elementariąsias religinio gyvenimo formas bei toteminę sistemą, daug dėmesio skyrė čiabuvių sielos sampratai (Durkheim 1999, 284–287). Australų manymu, kiekviename naujagimyje slypi religinis pradas, sklindantis iš protėvio. Vaiko gimimas siejamas su įsikūnijimu anksčiau buvusios sielos, prasiskverbiančios į moters kūną su vėju, vandeniu, maistu, bendraujant su gyvūnais ir pan. Panašūs vaizdiniai susiję su epocha, kada žmonės šeimos gyvenimo dar nelaikė tikrąja palikuonių gimimo priežastimi (Frézer 1986, 327).

²² Štai antikos laikais žemė ir dangus buvo laikomi vyru ir žmona, manyta, kad nuo lietaus žemė tampa nėščia ir gali gimdyti – duoti derlių (Uspenskij 1996, 90). Apie panašias įvairių tautų pažiūras žr. dar MNM II 1999, 385–386.

²³ Baltarusijoje, Vakarų Polesėje, paplitę tradiciniai aiškinimai vaikams, kad kūdikis nukritęs iš dangaus, pvz.: *Бацко сяў о вэс, а я упаў з небэс* (Vinogradova 2000, 351). Galimas daiktas, kad panašių aiškinimų būta ir pas mus: apie juos šiandien primena frazeologizmas *kaip iš dangaus iškritęs*.

²⁴ Plg dar *vištpera* Grk, *vištperis* Šts „kas menko proto“.

kaip žodžio gimdyti „negražesnis“ pakaitalas (disfemizmas), plg.: *Merga perėte apsiperejo, o moteriška susivystė J; Žalčiai mergos: pasturgalių nevaldo, o vaikus zurdoja išperėtus* Rdn. Tokia vartoseną tarsi „pažemina“ žmogų į gyvūnų rangą.

§ 18. Natūralu, kad posakiais apie „paukštišką“ žmogaus kilmę paprastai nusakomos jo neigiamos savybės: negražumas, kvailumas, ypač jeigu juose minimi tradiciniai žioplumo ir murzinumo etalonai varna ar višta. Kai kurie „paukštiniai“ frazeologizmai etnolingvistui įdomūs būtent tuo, kad juose zoonimai pavartojami ne tik įprasta pejoratyvine²⁵ reikšme, bet pasitaiko ir teigiamos konotacijos pavyzdžių: turimi galvoje palyginimai, kuriuose minimi karvelis arba kregždė. Abu šie paukščių pavadinimai gali būti vartojami ir kaip tradiciniai maloniniai kreipiniai – melioratyvai (plg. *Jasiūnaitė* 1998, 48). Karvelis mūsų tradicinėje kultūroje yra meilumo, o kregždė – vikrumo, žvitrumo etalonas, todėl ir žmonėms, pasižymintiems šiomis savybėmis, priskiriama „paukštiška“ kilmė. Įdomūs ir šių frazeologizmų lokatyvai *lizde gimusi, lizde išaugusi*, savotiškai primenantys garsųjį mitą apie Vilniaus įkūrimą²⁶.

Kai kurie „paukštiniai“ frazeologizmai savotiškai atspindi ir labai seną žmogaus kilmės iš kiaušinio idėją. Toks motyvas dažnas lietuvių pasakojamajame folklore – sakmėse bei pasakose, plg.: *Išaina baba, padaboja – kemeruojas berniukėlis ir mergaitė iš kiaušinio. Ne žąsųčiai, é vaikai* TDr IV 216 (Tvr)²⁷.

§ 19. Likusiuose 19 frazeologizmų, kuriuose žmogaus atsiradimas siejamas su gyvūnais, minimi: 1) naminiai gyvuliai, pvz.: *iš kiaulių veislės* „nepraustaburnis“ Tr, *kiaulės padermės* „netikėlis“ KrvP (Vlk), *paršų giminės* „prastuolis, menkysta“ Mrj, *šunies vaikas* „prastas žmogus, nedorėlis“ Krš, *šunies išdėlis* „niekšas“ J. Balt, *kalės vaikas* „nedoras žmogus“ Slm, *šuns pašiktas* 1. „netikęs“ J, Snt, 2. „vienišas“ Skr, *šunų broliai* „blogi, nedori žmonės“ KrvP (Pln), 2) laukiniai žvėrys, pvz.: *vilko giminės* „nerangus, rambus“ KrvP (Ds), *vilko sielą pagavęs* „nedoras, piktas“ MTt VII 31 (Mrk), *kiškio vaikas* „pavainikis“ Ds, *lapės vaikas* „nesantuokinis kūdikis“ Smn, *geria arielką kaip meškos vaikas* Dg, 3) ropliai ir vabzdžiai, pvz.: *utėlių išpera* „skurdžius“ Jnš, *kirmėlės vaikas* „nedorėlis“ B. Sruog, *kirmėlių peras* „prastas žmogus, netikėlis“ LzP, *gyvatės kiaušinyje perėtas* „blogas žmogus“ Krk, *gyvatės vaikas* „nedorėlis“ PnmR, *žalčio išpera* „blogas žmogus“ Ap.

§ 20. Kaip ir reikėjo tikėtis, visi šie pavyzdžiai be išimties yra konotuoti neigiamai. Žinoma, kad tradicinėje lietuvių kultūroje kiaulės ar šuns kilmė – joks pagyrimas: šių gyvūnų pavadinimai ne tik plačiai vartojami tarmėse kaip pejoratyvai²⁸, bet ir tikraja

²⁵ Plačiau apie zoomorfizmų pejoratyvinę vartoseną žr. *Jasiūnaitė* 1995, 48–50 ir lit.

²⁶ Kunigaikštis Gediminas randa erelio lizde verkiantį vaiką, kuris užaugęs tampa žyniu Lizdeika. Motyvas siejamas su mitais apie šamanus: lizde rastas vaikas sugeba pranašauti, aiškinti sapnus (MNM II 1999, 53).

²⁷ Iš kiaušinio gali būti išsiritęs dievas, kultūrinis herojus ar net visa žmonių giminė, plg. (MNM II 1999, 681).

²⁸ Plačiau apie juos žr., pvz., *Jasiūnaitė* 1995, 41.

šio žodžio prasme karaliauja formuliniuose keiksmuose. Artimas bendravimas ar giminytė su tokiu gyvūnu – didžiausio pasmerkto ženklas, plg.: *O, kad būtau visus šunukais pagimdžius!* Mrk (motina keikia nedorėlius vaikus); *Ach, kad šunį kabinėtai, ne mane jauną mylėtai!* KrvP (Alv); *Eik tu sau su kiaule migy pasiglamonėti!* KrvP (Čb); *Eik sau aplink kiaules tūpčioti, o ne mergas vilioti!* KrvP (Prl)²⁹. Lietuvių folkloro tekstuose (etiologinėse sakinėse, patarlėse) iš įvairių gyvūnų paprastai kildinami svetimtaučiai, kitatikiai ar svetimo luomo atstovai, vadinasi, čia turime tipišką opozicijos savas – svetimas atvejį, pvz.: *Šlėkta (gudas) iš meškos*³⁰, *meška iš peklos* TŽ III 515; *Ponas iš kvietinės tešlos, muzikas iš molio, žydas iš varlės* TŽ III 514³¹.

§ 21. Etnolingvistui įdomus ir frazeologizmas *vilko sielą pagavęs* „piktas, žiaurus“ MTt VII 31, kuris aiškiai susijęs su nėštumą lydinciais draudimais (tabu). Šie buvo grindžiami panašumo (imitatyvine) magija: manyta, kad būsimo kūdikio ateiti, jo įpročius bei charakterį gali nulemti motinos kontaktai su įvairiais gyvūnais, plg.: *Todėl ir žvengi, nastrus paleidęs, kad tavo nėščia motina erzilu važinėjo* MTt VII 31 (Mrk)³². Frazeologizmai kiškio vaikas ir meškos vaikas irgi sietini su tradicine šių gyvūnų traktuote: jie abu susiję su vaisingumo kultais bei žmogaus seksualiniais įvaizdžiais (plg. *J a s i ū n a i t ė* 2001, 187). Ne veltui kiškis, kaip jau minėta § 6, kai kuriuose kraštuose atlieka mūsų gandro vaidmenį: atgabena vaikams broliuką ar sesutę. Panašiai traktuotini ir daiktavardiniai frazeologizmai *gyvatės vaikas*, *žalčio išpera*: juose minimi ropliai dabar labai populiarūs keiksmuose, bet kadaise yra buvę sakraliniais gyvūnais, vaisingumo simboliais (*G i m b u t i e n ė* 1994, 36–37).

²⁹ Reikia pabrėžti, kad šuo ir kiaulė itin populiarūs viso pasaulio tautų keiksmuose bei kitoje neigiamos reikšmės frazeologijoje: šį reiškinį galima laikyti savotiška universalija, plg. anglų *son of a swine* „kiaulės sūnus“, rusų *сукин сын* „kalės vaikas“, lenkų *psia krew* „šuns kraujas – šuns kilmės žmogus“. Gruzinams bei armėnams pasakymas *Tavo tėvas – šuva!* įžeidžia ne tik patį žmogų, bet ir visą jo giminę, visus jai priklausančius vyrus. Musulmoniškuose kraštuose panašūs posakiai asocijuojasi su nekenčiama svetimųjų religija, pavyzdžiui, egiptiečių posakis *bint ilkalb* reiškia „šuniško tikėjimo sūnus, kitatikis“ (*Ž e l' v i s* 1997, 234–244).

³⁰ Meškiškos kilmės gali būti ir teigiamieji herojai – stipruoliai, pvz., *Jonas Meškaausis* (OPS 2001, 480). Zoomorfiniai kūdikio pavadinimai, pvz., *meškos vaikas plačiakojis* LLD I 80 (Mrj), vartojami lopšinių tekstuose, veikiausiai yra eufemistinės prigimties: jais siekiama nukreipti nuo vaiko ligas ir nelaimės. Lopšinėse matome ir kūdikį žindančią lapę: *parbėgs lapė, parneš papą, užmigdys, užliulys* LLD I 80 (Žgč), ypač dažnai supėjas yra kiškis. Pasitaiko, kad veiksmazodžio žįsti ir kokio nors zoonimo šaknis įeina į sudurtinių peyoratyvų sudėtį, pvz.: *kiauliažindys*, *kačiažindys* „niekam vertas žmogus“ J. Balt. Panašiai yra ir kitose tautose. Kurdams atrodo, kad tik doras žmogus išpenėtas motinos pienu: kvailys yra žindytas asilės, o niekšas – kalės (KPP 1972, 141).

³¹ Analogiškai juodkalniečiams atrodo, kad katalikai kilę iš šunų, o musulmonai – iš kiaulių, bulgarai mano, kad turkai atsirado žmogui gyvenant su šunimi ar gyvate, ukrainiečiams lenkai kilę iš Dievo primušto šuns (SD 1999, 415–417).

³² Kai kurios australų gentys tiki, kad kiekvienas žmogus esti giminingas kokio nors paukščio, žvėries ar roplio dvasiai. Įvairiose tautose dažnai ir pati žmogaus siela įsivaizduojama kokio nors gyvūno pavidalu: kaip paukštis, gyvatė, driežas, musė, bitė ir pan. (Durkheim 1999, 290–292). Lietuviams tokie paukščiai yra gegutė, balandis, sakalas (*G i m b u t i e n ė* 1994, 40).

§ 22. Ypač daug frazeologizmų suponuoja augalinę žmogaus kilmę. Užfiksuoti 37 tokie posakiai, pvz.: *ne vakar dygęs* „patyręs“ VP 34, *iš aguonos grūdo gimus* „šykštuolė“ Skr, *ne iš kanapių dygęs* „šaunus“ rš, *šakalio vaikas* „nenaudėlis“ Jnš, Užp, *juodos sėklos* „juodbruvys“ Skr, *pikta sėkla* „nedorėlis“ Rdn, End, *kūlyje užgimęs* N „žmogus, kuriam sekasi“, *senas kelmas* „senis“ Dkk, *ne iš kelmo išspirtas* Dž, Užp „apsukrus“, *ne zuikio (šunies LzP) iš kelmo išspirtas* I. Simon „sumanus“, *ar iš kelmo prabėgdamas vilkas išspyre* [samdinę] M. Katil „apie žmogų, viskuo prilygstantį kitiems“, [nežinia], *iš kokio kelmo Dievas jį išspyre* „apie keistesnį, kitoki žmogų“ Vaižg, [kam] *Dievas į kelmą dūšią įspyre* „kam atsirado toks netikęs žmogus“ Mrc, [nežinia], *iš kurio kelmo išdygęs* M. Katil, LzP „neaiškios kilmės“, *iš vieno kelmo spirtas* „panašios kilmės“ J. Balt, *iš to paties kelmo spirtas* „giminė“ Snt, *velnio iš kelmalio išspirtas* „labai suktas“ Prk, *kaip iš kelmo išspirtas* 1. „netikęs, nesumanus“ Mrj, Prn, Grž, 2. vienišas Žd, Pln, *Kad nė ant kelmų tokie [netikę vaikai] neaugtų* Skr; *Kad tokius žmones sauja sėt, o po vieniai dygt!* „apie netikėlius“ Arm; *Kad tokių vaikų šimtą sėjus nė vienas nedygtų!* Klvr; *Kad nei bačka sėjus neaugt* (blogi žmonės)! Krok; *Kad tokių, bačką sėjus, nei vienas nedygt* (blogų žmonių)! Mrc; *Vaikai auga kaip baravykai* Srj; *Žmonės dygsta ir lėpsta kaip grybės* Antš; *Kaip iš kelmo išrietėjęs* „nesumanus“ Yl, Mžk; *Lygu iš mieto išspirta* „nevykusi“ Šts; *Kaip vieno kelmo „vienodi“* KrvP (Pr); *Paspylė vaikų kaip pakasių bulbų, kelmą išrovus* Vj; [Vaikas] *kyla kaip dobilo atolas* „gražiai auga“ M. Katil; *Kas do našumėlis tavo – kaip atvaša iš kelmo* M. Katil; *Auga vaikai kai medžiai girioj* MŽ; *Ale durnių pridygo kaip grybų po lietaus* KrvP (Vlkv); *Tai vaikų – kai baravykų iš po lytaus* Vdžg; *Vaikai kai pupos dygsta* Skdt; *Eik, kur esi dygęs!* Šts; *Kaip iš žemės išdygo* „staiga atsirado“ Brt.

§ 23. Kaip matyti iš pateiktų faktų, šios grupės pavyzdžiai labai įvairūs: pradedant „tikraisiais“ frazeologiniais junginiais ir baigiant tradiciniais palyginimais bei formuliniiais keiksmiais, turinčiais sakinio struktūrą. Etnolingvistiškai žiūrint, ypač įdomus veiksmažodinis frazeologinis junginys *ne iš kelmo spirtas* bei gausūs jo variantai. Tai tipiškas frazeologizmo su kintamaisiais komponentais pavyzdys: gali varijuoti tiek jo veiksmažodinis komponentas, pvz.: *išspirtas*, *išrietėjęs*, *išdygęs*, tiek daiktavardinis komponentas, nusakantis šio veiksmo subjektą, pvz.: *zuikio*, *šunies*, *velnio*, *vilkas*, *Dievas*, tiek ir veiksmo objektą reiškiančios prielinksninės konstrukcijos, pvz.: *iš kelmo*, *iš mieto*. Pastarųjų, beje, gali būti ir kitokių, nebūtinai susijusių su augaline atributika, pvz.: *ne iš kėso* (kupsto) *išspirtas* End³³, *ne iš subinės išspirtas* Jrb, *ne iš grumsto išspirta* Snt. Kaitaliojant šiuos elementus, manipuluojama ir viso junginio reikšme. Pastaroji itin priklauso nuo veiksmo subjekto bei jo tradicinės traktuotės: jei frazeologizme minimas zuikis ar šuo, jis yra veikiau humoristinio pobūdžio ir reiškia sumanų,

³³ Kupsto ir kelmo simbolika būdinga ir kitoms tautoms, plg.: Сколько в поле пеньков, столько б вам сынков, а сколько кочек, столько б дочек (D a l' 1989, 236).

atkaklų žmogų, jei Dievas – keistuolių, jei velnias – didelį sukčių. Ypač glaudžiai su platesniu folkloriniu kontekstu susijęs posakis, kuriame minimas vilkas: iš vadina-
mųjų piršlio korimo dekretų žinome, kad šis vestuvių personažas, kuriam mūsų etni-
nėje kultūroje priskiriamos įvairios neigiamos savybės, atsiradęs neįprastu būdu, pvz.:
[Vilkas] betrėsdamas šoko per kelmą ir išspyrė vaikiuką ... išaugo paskiau į veltėdį ir
baisų melagį ir tarsi vagį, nes apgavo ir pavogė gyvą gražią NN LT IV 731³⁴. Kaip mato-
me, piršlys paveldi tradicines vilko ydas: tinginystę, veltėdystę, polinkį vagiliauti. Vadi-
nasi, galima spėti, kad panašiais atvejais būsimo žmogaus savybes lemia kontaktas su
gyvūnu (šunimi, zuikiu, vilku) ar mitine būtybe (Dievu, velniu), kaip jau minėta § 21.

§ 24. Neatsitiktinai mums rūpimuose frazeologizmuose minimas ir *kelmas*: žmo-
nėms nusižiūrėjus, kad jis sugeba leisti atžalas, metaforizacijos būdu susiformavo šio
žodžio reikšmė „giminė, šeima“, pvz.: *Graži ir atsakančio kelmo* (geros šeimos) Gs.
Plg. dar ir šias metaforas: *atažala* „vaikas, palikuonis“ Ktk, *Senas kelmas griūk: auga
atažala* Dkk, *[našus] kaip atvaša iš kelmo* (apie gražiai augantį vaiką) M. Katil. Aišku,
kad tokia metaforiška vartoseną bus padėjusi susiformuoti vaizdiniam apie vaiko
atsiradimą iš kelmo. Etnolingvistiškai interpretuojant minėtuosius frazeologizmus,
svarbus ir jų veiksmožodinis komponentas: žodžio *išspirti* viena iš reikšmių – „spi-
riant sukurti, suteikti gyvybę“, pvz.: *Ožka šoko per tvorą, išspyrė bajorą* LTs V 169³⁵.

§ 25. Palyginti dažnai mus dominančių frazeologizmų veiksmožodinis kompen-
tas yra žodžio *dygti* formos: *ne vakar dygęs, ne iš kanapių dygęs, vaikai kai pupos dygsta*
ir pan. Metaforiškai šis veiksmožodis gali būti vartojamas reikšme „gimti“, pvz.: *Da
neseniausia ženijosi, o jau vaikučių daug pridygo* Gs. Plg. dar šio žodžio vedinių *daigas*
Slnt, *daiglius* J, *dygimas* Šts perkeltines reikšmes „giminė, kilmė“. Kadangi žmogaus
gimimas metaforiškai suvokiamas kaip dygimas³⁶, semantiškai prie jų šliejasi ir tie su
žmogaus augaline kilme susiję frazeologiniai junginiai, kuriuose minimi grūdai, sėk-
los, grybai ir pan. Metafora *žmogus–augalas* ypač gražiai išplėtota mūsų raudose, plg.:
*O kokiū žolynėliu išdygsi, o kokiomis šakelėmis iššakosi, o kokiais lapeliais išsprogsi,
kokiais žiedeliais pražysi?* JLD III 307. Taip artimieji kreipiasi į mirusį žmogų. Iš pas-
tarojo pavyzdžio pirštu prikišamai matyti, kad čia susiduriame su tikėjimu vadinama-
ja metempsichoze – žmogaus sielos persikūnijimu į žaliuojantį, žydintį augalą. Kartu

³⁴ Plg. dar šią A. Juškos „Svotbinės rėdos veliuoniečių lietuvių“ (1955, 346) ištraukėlę: *Žinome
ir mes, koksai yra vilkų paprotys, kaip šunų: besisukinėdami iš to džiaugsmo ir susimaižiojo, pradėjo
spardyti kaip po kėsus ir išspyrė iš kelmo labai mažą vaikėlį kaip pupų pėdelį, melagį ir dykajį vagį.
Tasai vaikelis buvo labai guvus ir vigrus kaip girnų apatinis kūlis.*

³⁵ Etiologinėse sakmėse gyvūnai atsiranda nuo Dievo kojos spyrio ar lazdos smūgio: matyt, čia
svarbus pats smūgis kaip kūrimo veiksmas, plg.: *Po tam priėjęs šiukšlyną [Dievas] paspyrė koja, ir ėmė
šokinėti maži juodi sutvėrimai – blusos* S I 46 (Jnš); *Dievas sudrožė su lazda tam žalčiui, ir atsistojo ant
tos vietos, kur buvo žaltys, pora arklių* S I 55 (Bsg).

³⁶ Mitologijoje pasitaiko atvejų, kai šis veiksmas suvokiamas tiesiogiai: graikų didvyris Jasonas
užsėja lauką drakono dantimis, o iš jų dygsta ginkluoti kariai.

su pavasari atgyjančia augmenija mirusieji tarsi atgimsta iš naujo. Kaip matome, su kūdikio gimimu ar mirusio žmogaus sielos persikūnijimu susijusi simbolika tradicinėje kultūroje dažnai esti identiška³⁷.

§ 26. Kiek problemiškesnis atrodo retas frazeologinis junginys *kūlyje užgimęs* „žmogus, kuriam sekasi“ N, žinomas tik iš XIX a. viduryje (1851 m.) pasirodžiusio Nesselmanno žodyno. Jis sinonimiškas pasakymui *gimęs su marškinėliais* „laimingas, dalingas žmogus“, kurį galima įtarti esant skolintą, plg. rus. в рубашке (сорочке) родился. Veikiausiai mums rūpimas frazeologizmas *kūlyje užgimęs* reiškia vaiką, gimusį su placentos likučiais: toks kūdikis būsiąs turtingas, nes gimęs ne plikas³⁸. Pati placenta lietuvių tarmėse vadinama *vaiko numais* End, *kūdikio patalu* Dv, *antrąja puse* Vks, *vieta* Zr, Str, Dsn, Vrb. Nepavyko aptikti, kad ji kur nors metaforiškai būtų siejama su šiaudų kūliu. Užtat lopšinių tekstuose, matyt, saugantis nuo ligų ar piktuųjų dvasių, taip vadinamas pats kūdikis, plg.: *Čiūčia liūlia šiaudų kūlį, mėšlo šakės tegul guli* LLD I 89 (Žml). Mitologinėse sakmėse laumiukas, paliktas motinai vietoj pavogto tikrojo vaiko, vadinamasis *laumių padėlys*, gali atsirasti iš šiaudų kūlio, pečšluotės ar tiesiog iš prasto šluotos ražo, plg.: *Iš tos šiaudų šluotos jau buvo pradėjusi augti laumiuko galva. Kai ją nukirto, tai iš šiaudų jau kraujas bėgo* LTs IV 546³⁹.

§ 27. Nuo tokios nepaprastos laumiuko kilmės patogų pereiti prie kitos frazeologinių junginių grupės, kurioje kūdikio gimimo priežastimi laikoma mitologinė būtybė. Tokių posakių ryšys su folklorine tradicija aiškus jau iš pačios jų leksinės sudėties. Tai palyginti gausi grupė: jai priklausančių frazeologizmų kol kas rasta 25, pvz.: *velnio padermė* KrvP (Alv) (apie dvaro poną), *velnio veislė* „piktas žmogus“ Krš, *velnio sutvertas, šunies nevertas* (apie dvariškį) KrvP (Alv), *bieso rytas ir iššiktas* „blogas žmogus“ B, *velnio vaikas* „plevėsa“ Pp, Yl, Ds, *velnio sėkla* „nedorėlis“ Grv, Švnc, Rdn, Krš, *bieso sėkla* S. Dauk, *velnio išperėtas* „vikrus, apsukrus“ OG 293, *velnio išpera* „suktas, gudrus“ Pnd, Šll, Šk, *velnio perėtas, o velnienės žindytas* „nepėsčias“ LTR (Vdk), *raganų pasėta, iš velnio kiaušinio išperėta* (apie piktą anytą) KrvP (Švnc),

³⁷ Plačiau apie augalų vegetacijos ryšį su mirusiųjų pasauliu žr. Vinogradova 1995, 250–251. Kaip interpretuojami gausūs slavų folkloro motyvai apie augalo atsiradimą iš mirusio žmogaus kūno dalių ar sielos įsikūnijimą į augalą žr. Usačeva 2000, 269–271.

³⁸ Plg. dar Dieveniškėse žinomą krikštynų paprotį, vadinamą *vaiką dengti stuomeniu*. Vaiką guldo ant lovatiesės, kur padeda ir jam skirtą dovanėlę ar pinigų. Vėliau krūmai dovanoja bobutei už rūpestį stuomenį, o ši šoka, persimetusi jį per petį. Taip daroma, kad vaikas gerai, turtingai gyventų (Dieveniškės 1995, 373).

³⁹ Minėtini ir tie folkloriniai motyvai apie augalinę žmogaus kilmę, kurie tiesiogiai frazeologijoje neatsispindi. Motina išsupa sūnelį iš žirnio, pvz.: *Iš žirnelio pasdarė mažas berniukėlis i greit augo* TDr IV 242 (Prng). Įdomu, kad dainose žirnių valgymu teisinasi ir nėščia moteris, plg.: – *Ei, dukra dukryte, kodėl tu taip stora? – Žirnių valgiau, motinėle* JLD I 245. Dar populiariesnis mažos mergaitės atsiradimo iš uogos, paprastai žemuogės ar spanguolės, motyvas, plg.: *Randa uogutę spalgeną. Jis [nykštukas] pūtė pūtė, ir išpūtė mergutę* LTs III 354 (Vrn).

velnio perėtinis „sukčius“ rš, *gajus kaip iš raganos gimęs* KrvP (Dbg), *laumės vaikas* „nepėsčias, apsukrus“ M. Katil, *laumės įkaita* „nedorėlis“ I. Simon, *velnio riestas ir išriestas* „suktas“ Erž, *iš velnio spiros išrietėjęs* „labai padūkęs“ LTR (Vdk), *velnio vaikas, raganos išvelėtas* „įžūliai drąsus“ M. Katil, *Ar tave velnias ant žilos kiaulės ir padirbo?* (apie prastą žmogų) Krž, *šėtono vaikas* „šaunus, vikrus“ J. Balt, *gajus kaip velnio pagimdytas* KrvP (Ant), *Ar tave biesas mėnesienoje išperėjo?* (apie prastą žmogų) Prk, *bieso sūnelis* J. Balt, *bieso vaikas* J. Balt „netikęs žmogus“, *su velniu pasibėgusi (pasiburškusi)* „labai pašėlusis, pasiutusi“ Nm, Krš.

§ 28. Kaip rodo turimi pavyzdžiai, struktūros požiūriu šios grupės frazeologizmai dažnai esti daiktavardiniai: jų pagrindiniu dėmeniu paprastai eina žodžiai *vaikas*, *sūnelis*, *išpera*, *veislė*, *padermė*, *sėkla*, o priklausomuoju dėmeniu – mitologinės būtybės pavadinimo kilmininkas, pvz., *velnio*, *bieso*, *šėtono*, *laumės*. Veiksmazodinių frazeologinių junginių pagrindinis komponentas dažniausiai yra dalyvis, pvz.: *išperėtas*, *sutvertas*, *pagimdytas*, *išrietėjęs*, o priklausomasis komponentas – minėtasis kilmininko linksnis, kartais ir prielinksninė konstrukcija, pvz., *iš velnio kiaušinio*, *iš velnio spiros*. Kai kurie veiksmazodiniai frazeologizmai gana sudėtingos struktūros, ilgi, turintys rimo užuomazgų, pvz.: *velnio perėtas*, *o velnienės žindytas*, *velnio riestas ir išriestas*, *raganų pasėta*, *iš velnio kiaušinio išperėta*.

§ 29. Mus dominantys žodžių junginiai kalboje dažniausiai atlieka daiktavardžio ar būdvardžio, rečiau – irrieveiksmio funkciją, pvz., *gajus kaip iš raganos gimęs* „labai gajus“⁴⁰. Aišku, kad išraiškingi frazeologizmai, kuriuose žmogaus kilmė siejama su mitologine būtybe, nėra skirti pilkai vidutinybei apibūdinti: paprastai jie nusako ryškias, įsimintinas gabaus žmogaus charakterio savybes: suktas, nepėsčias, gudrus⁴¹, drąsus, pašėlęs, gajus, nedoras ir pan. Kai kurie jų itin neigiamai konotuoti, turi ryškų pejoratyvinį atspalvį, pvz.: *velnio sėkla* „nedorėlis“, *laumės įkaita* „nedorėlė, išgama“ (apie tėvo žudikę), *raganų pasėta*, *iš velnio kiaušinio išperėta* „labai pikta“ (apie anytą). Ypač ekspresyvūs keli klausiamojo sakinio formą turintys frazeologizmai: *Ar tave velnias ant žilos kiaulės ir padirbo?*; *Ar tave biesas mėnesienoje išperėjo?*

§ 30. Kaip žinome iš gausių pasakojamosios bei smulkiosios tautosakos tekstų⁴², mūsų tradicinėje kultūroje velniai, raganos, laumės gali vesti bei tekėti, turėti vaikų ir, žinoma, perduoti jiems savo demoniškas savybes, nepaprastus sugebėjimus. Viduramžiais, kaip žinia, visoje Europoje į velnių reikalus su moterimis žiūrėta visai rimtai: šiandien tokių pažiūrų atgarsį randame pasakyme *su velniu pasibėgusi (pasiburškusi)*.

⁴⁰ Plačiau apie frazeologizmų funkcijas žr. J a k a i t i e n ė 1980, 112–113.

⁴¹ Palyginimuose velnias paprastai esti būtent šių savybių etalonas, plg.: *suktas kaip velnias* Lš, *gudrus kaip velnias* Švnc.

⁴² Plg.: *Velnias negriebs savo vaiko* Ds; *Atsidūrė tē, kur velniai vaikus peri* Ss.

Apie atsparų ligoms ir nelaimėms žmogų sakoma: *gajus kaip velnio pagimdytas, gajus kaip iš raganos gimęs*: visiems žinoma, kad ragana itin sunku nužudyti, kad ji neskęsta vandenyje: šios įsidėmėtinos savybės ir fiksuojamos tradiciniuose kalbos stereotipuose⁴³.

§ 31. Kaip rodo kai kurie mūsų pavyzdžiai, valstietiškosios kultūros atstovams pati tikroji *velnio padermė* yra aukštesniojo luomo žmonės: šlėktos, dvarponiai, įvairūs dvaro pareigūnai. Greta jau minėtų zoomorfiškųjų savybių (žr. § 20) jiems priskiriami ir demoniški bruožai, velniška kilmė⁴⁴. Kartais tokios ypatybės derinamos ir viename frazeologizme, pvz., *velnio sutvertas, šunies nevertas* (apie dvariškį). Atskirai minėtini keli posakiai, kuriuose pasitaiko obsceniškų velnio veiksmų, pvz.: *bieso rytas ir iššiktas, velnio riestas ir išriestas*: čionai tuštinimasis suvokiamas kaip savotiškas gimdymo disfemizmas – „negražesnis“ pakaitalas. Veiksmo subjektas tokiuose frazeologizmuose gali būti ir kitoks, plg.: *šuns pašiktas* „netikęs“ J, Snt, *Piktas – ubago šiktas* SIm, Srv⁴⁵.

§ 32. Kaip sakoma, iš dainos žodžio neišmesti: mėšlas žemdirbiui yra pageidautina, vaisingumą skatinanti medžiaga. Panašiomis savybėmis tradicinėje kultūroje pasižymi daugelis kūno išskyrų: kraujas, prakaitas, šlapimas, seilės⁴⁶, kai kurios kitos medžiagos: sąšlavos, žemė, suodžiai (piešai)⁴⁷. Tad neatsitiktinai reikėjo išskirti nedidelę 7 frazeologizmų, kuriuose minimas žmogaus iškasimas iš žemės ar mėšlo, grupelę, pvz.: *Gražus lyg vištos iškapstytas* KrvP (Prn); *Gražus lyg kiaulės išraustas* KrvP (Al); *Gražus kaip ant mėšlyno iškapstytas* KrvP (Al); *[Nevykėlius vyrus] gaidys iš skiedrynės kasa* Srv; *[Nevykėlius] gaidys ant šiukšlyno iškasa* KrvP; *Manai, vaikeliai, kad mane višta mėšlyne iškapstė, todėl aš tėvo neturėjau* V. Krėv; *A, dar tokį kavalierių man vištos per dešimt metų iškapstys iš mėšlyno* Grv.

⁴³ Plg. dar *Gajus kaip ragana skandinama* KrvP (Al). Raganas kadaise bandydavę vandeniui – mesdavę į gelmę, surištas ilga virve: *Kuri išplaukdavo, tą laikydavo ragana, kuri prigerdavo – ne ragana* LTs IV 620.

⁴⁴ Su velniu siejama ir svetimtaučių kilmė. Štai ukrainiečių tradicinėje kultūroje iš velnio kilę čigonai, lenkai, huculai (SD2, 1999, 416).

⁴⁵ Baltarusiai kartais taip aiškina vaikams apie kūdikio atsiradimą: *Кони высрали, ў конях табе найшли*. Tyrinėtoja pabrėžia, kad toks motyvas esąs retas (V i n o g r a d o v a 2000, 356). Kaip matome, lietuvių frazeologijoje tai nėra retenybė.

⁴⁶ Plg.: *Tačiau [Dievo] spjaudalai neišdžiūvo, bet pavirto žmonėmis* S I 12; *Užmušus rupūžę, nereikia spjauti, nes velnias seilėmis žmogaus ją patepa, ir ji vėl atgyja* BsMt I 27. Pasakose labai dažnas ir vaiko atsiradimo iš kurios nors kūno dalies (dažniausiai iš piršto) motyvas, plg.: *Nupjauk nuo kairės rankos nykštį, užmesk už krosnies ir turėsi vaiką* LTs III 548. Turimais duomenimis, lietuvių frazeologijoje tokia vaiko kilmė nefiksuojama. O štai Polesėje žinoma žodžių *мезинчик, мизинец* perkeltinė reikšmė „paskutinis vaikas šeimoje, pagrandukas“. Toks vaikas galįs kerėti, užkalbėti ligas (R o d i n y 2001, 310).

⁴⁷ Kad iš tokių medžiagų galįs atsirasti kūdikis, žinome iš tikėjimų bei pasakų, pvz.: *Saulei nusileidus, sako, nereikia mėšlus (sąšlavas) iš buto laukan nešti, nes laumės iš jų vaikus dirbą* BsMt I 214; *Pasisiuvo maišiuką ir į tą maišiuką dėjo piešų ir kitų daiktų, ir pagaliau pasidarė mergaitė* LTs III 283.

§ 33. Mįslinga, bet taip kažkodėl atsiranda tik nelabai vykę vyriškosios giminės individai: vyrai, kavalieriai⁴⁸. Veiksmo subjektas tokiuose frazeologiniuose junginiuose, kaip matyti iš pavyzdžių, zoomorfinis: višta, gaidys, kiaulė. Taip yra neatsitiktinai: visi minėtieji pavyzdžiai, be abejonės, sietini su aiškinimais mažiems vaikams, iš kur atsiranda ne jų pačių broliukai ar sesutės, bet naminių gyvulių jaunikliai: kumeliukai, veršiukai, paršeliai, pvz.: *Veršuką karvė iškasė šinaktį iš mėšlyn* End; *Šinakt bėroji kumeliuką iškasė – toks gražus, greitas* Skr; *Karvė šiandien iš po nakties veršiuką iškasė* Lp⁴⁹. Ilgainiui panašūs aiškinimai galėjo transformuotis į minėtųs humoristinio pobūdžio frazeologizmus apie žmogaus kilmę. Augdami ir nuolat susidurdami su įvairiomis gyvybės formomis, kaimo vaikai palengva patys išsiaiškindavo tikrąsias žmogaus gimimo priežastis.

§ 34. Palyginti dažnai lietuvių frazeologijoje žmogaus kilmė siejama ne su gamtiškąja, bet su socialine sfera, tam tikra žmogaus ūkine veikla. Šiai leksinei-semantinei grupei priskirtini 33 frazeologiniai junginiai. Juose minimi įvairūs ūkio darbai, amatai, smulkūs verslai: kūlimas, malimas, skalbimas, kalvio darbas, pvz.: *kultas nevelėtas* „ištižėlis“ Šmn, Brg, *kultas neveltas* „nevėkšla“ Kt, *kultas perėtas* Kt, *Sūnus į tėvą kaltas numaltas* (labai panašus) Šmk, *Ji atkulta atmalta į savo motiną* Skr, *Jau atkalta, atkalta mamutė* Skr; drabužių ar apavo siuvimas, pvz.: *ant vieno kurpalio siūti* „labai panašūs“ KrvP (Šl), Tr, *vieno mило* „vienodi, panašūs“ Dglš, *stipriai sukirptas, nors ne per dailiai susiūtas* „stiprus, bet negražus“ Vaižg; dailidės ar statybininko darbas, pvz.: *išdrožti lėlę* „susilaukti vaiko“ P. Cvir, *tvirtai suremtà* „stipraus sudėjimo“ M. Katil, *tvirtai surestas* „augalotas, stiprus“ J. Avyž, *kaip iš pliauskės ištašytas* „negražus“ Ukm, *vienas iš molio darytas, kitas kirviu nutašytas* (apie storą ir ploną) Snt, *nu kirvio* „didelis, negražus“ End, *netašytas stuobrys* „nevykėlis, negudrus žmogus“ Klvr, *kaip kirviu nutašytas* „labai negražus“ Vks; duonos kepimas, pvz.: *[pasirodė], iš kokios tešlos minkytas* „kokio būdo, prigimimo“ P. Cvir, *tavo raugu rūgyti* „tavo pažiūrų“ KrvP (Ktv), *gyvą raugą [paveldėjo]* „panašaus būdo“ KrvP (Mrj), *vieno raugo* „vienodai elgiasi“ I. Simon, *nei rūgęs, nei kepęs* „nevykęs“ Vlk, *kai nerūgęs, tai ir nekepęs* „niekam tikęs“ Vrnv, *to pačio raugo* „vienodų pažiūrų“ Btr, *tos pačios rūgštis* „vienodos kilmės“ MŽ, N; puodžiaus darbas, lipdymas iš molio, pvz.: *vaikų prisiziedė kai puodų* „daug susilaukė“ Klt, *iš to paties molio drėbtas* „toks kaip visi“ Kl, J. Avyž, *ne molio nudrėbtas* „gražus“ B, *iš to pačio molio krėsti* „vienodi, panašūs“ A. Rūt, *ne iš molio drėbtas* „nekvailas“ tsp., *iš kitokio molio*

⁴⁸ Etiologinėse sakmėse tokiu būdu paprastai atsiranda svetimtaučiai, plg.: *Užėjo arklio mėšlą ir šv. Petras paspyrė koja – ir iš mėšlo iššoko raudona rubaškėle maskoliokas* S I 33. Ukrainiečių supratimu, žydai atsiradę iš ožkos mėšlo (SD II 1999, 417).

⁴⁹ Pasitaiko ir kitokių aiškinimų apie gyvulių jauniklius: veršiukai atsiradę iš *didelių kupstų miške* Žb (apie analogišką vaiko kilmę žr. § 23), karvė veršiuką atsiveda iš *miško* Šr, kiaulė paršiukus atsiveda iš *papirtės* Kp.

nulipdytas „kitoks“ Lkč, iš *purvo nudrėbtà* „blogo būdo, prigimties“ KrvP, iš *kitokio molio nudrėbta* „skirtinga, kitokia“ KrvP (Jnš).

§ 35. Natūraliai kyla klausimas, ką gi bendra gali turėti kūlimas, malimas, kalvystė ir kūdikio gimimas? Reikia pasakyti, kad lietuvių kalboje mušimo semantikos veiksmažodžiai *kultis*, *muštis*, *grūstis*, *kruštis* gali turėti ir perkeltinę reikšmę „laksytis, vaisintis (paprastai apie gyvulius, supykus – ir apie žmogų)“, pvz.: *Mūsų kumelė kulias* Dbk; *Ar jau mušės kumelė?* Èr; *Žaloji labai vėlai pasgrūdo* Mlt; *Gaidys vištą nukrušo* Šll; *Tokia jauna pradėjo su vaikiais kultis* Brs⁵⁰. Šių reikšmių pagrindu veikiausiai bus susiformavę ir frazeologiniai junginiai *kultas neveltas*, *atkulta atmalta*, *atkalta atkalta*⁵¹. Veiksmažodžio *grūsti* perkeltinė reikšmė paaiškina, kodėl stebuklinėse pasakose bevaikės poros taip dažnai vartoja neįprastą būdą, norėdamos susilaukti vaikų, plg.: *Kitą kartą du seniai bezdėję bezdėję į akmino piestą ir subezdėję nykštukėlių* ŠLSP 290 (Grz); *Reikią į grūstuvę (piestą) bezėti: teip ir turėsite vaikų* BsLPII 187⁵². Grūstuvė, piesta čionai aiškiai simbolizuoja moterį. Prisimintina, kad ir pats žodis *piesta* etimologiškai susijęs su lie. *paisyti* „nudaužyti miežių akuotus, nukulti linų, dobilų galvutes“, *pisti* „coire“, s. sl. *pъschati* „grūsti, stumti“, r. пшеница „kviečiai“ (S a b a l i a u s k a s 1990, 128).

§ 36. Kaip matyti iš tolesnių frazeologizmų pavyzdžių, kūdikis gali būti ne tik „nukaltas“, bet ir „pasiūtas“. Paties veiksmažodžio *pasiūti* perkeltinė reikšmė – „pradėti kūdikį“, pvz.: *Siuvo kriaučius ilgą laiką ir pasiuvo mergai vaiką* (d.) Plt; *Jis tai mergai pasiuvo vaiką, tai dabar turi mokėt* Alk⁵³. Kartais šiam reikalui gali prireikti ir statybininko ar dailidės meistriškumo: metaforiškai naujas žmogus gali būti *surestas*, *suremtas*, *išdrožtas*, *nutašytas*⁵⁴ ir pan. Čionai minėtini ir aiškiai eufemistinio pobūdžio veiksmažodžiai *sumeistrauti*, *primeistrauti*, *padirbti* „pradėti kūdikį“, pvz.: *Tokį*

⁵⁰ Apie panašias tokios semantikos veiksmažodžių reikšmes slavų kalbose ir jų diachroninę interpretaciją žr. A n i k i n 1995, 60–62.

⁵¹ Žmogaus „nukalimo“ metaforą randame ir grožinėje literatūroje, pvz.: *Ei, kalvi, nukaltum tu man tokią, kaip tavoji, tai ir pusės gyvenimo nepasigailėčiau* P. Cvir (apie kalvio žmoną). Gražią patarlę turi rusai: Был бы коваль да ковалиха – будет и этого лиха „Kad tik būtų tėvas ir motina – bus ir vaikų“ (D a l' 1989, 333).

⁵² Lietuvių frazeologijoje šis motyvas neatsispindi. Rusų kalboje randame frazeologizmą Его ведьма в ступе высидела (D a l' 1955, 349). Piesta minima ir Polesės baltarusių aiškinimuose vaikams apie kūdikio kilmę, pvz.: Из неба упаў да ў ступу попаў (V i n o g r a d o v a 2000, 351). Lenkai tikėjo, kad siela po mirties tris dienas gyvena piestoje arba girnose, todėl tuo metu negalima nieko grūsti ar malti (T o l s t a j a 2000, 87).

⁵³ Plg. šias rusų patarles: Хоть лыком шит, да мылом мыт; Неладно скроен, да крепко сшит; Это человек другого покрою (D a l' 1989), žr. dar (S D II 1999, 282).

⁵⁴ Plg. dar rusų Будто из одной плахи вытесаны; Из осинового дышла тридцать три холуя вышло. Medžio rūšis panašiuose posakiuose gali reikšti ir socialinius skirtumus: valstietis visada esti tvirtesnis už roną, pvz.: Бары липовые, а мужики дубовые; Бары кипарисовые, мужики вязовые (D a l' 1989).

sumeistravai [vaiką] ir turėkis P. Cvir; Ar daug primeistravai [vaikų]? J. Balt; Dūsauja lyg mergai vaiką padirbęs KrvP (Krsn); Kad pasidirbo vaiką, tegul ir augina Brt. Visoje Europoje žinomas senas folklorinis motyvas, kaip bevaikė pora išsitašo kūdikį iš medžio, Lietuvoje dažniausiai iš alksnio, plg.: *Kad jau mums nedavė Dievs vaikų, tai aš eisiu, nors iš alksnio nusitašysiu kokį ŠLP 230 (Grz); Diedas ištašė alksninį Joniuką (ps.) Grv.*

§ 37. Ypač įdomūs frazeologizmai apie žmogaus kilmę, susiję su duonos kepimu. Kaip žinia, duonos vaidmuo tradicinėje kultūroje ypatingas. Duonos tešlos, duonos kampelio ryšį su vaisingumu rodo daugybė burtų bei prietarų, pvz.: *Duonos minkalus suvalgyk, tai ant kavalierių turėsi laimę LTR (Grk); Suvalgyk kampelį, Dievas duos sūnelį NdŽ; Imk papentuką, gal Dievas duos Vincentuką Šv.* Dėl šios priežasties ir patys duonos papenčiai kai kur Žemaitijoje vadinami vyriškais vardais, pvz.: *Viršutinis kepalo papentis vadinos Martynėlis, o apatinis Vicentėlis Šts*⁵⁵. Visoje Lietuvoje plačiai žinoma ne tik žodžių *pagrandukas Jnš, Rs, Krp, pagrandėlis Ds, Skp, Skd, Trk, pagrandinis Slnt, Vvr, Kal, Dov, pagrandis Sv, Kp* pagrindinė reikšmė „vaikams skirta bandutė iš paskutinės tešlos“, bet ir perkeltinė reikšmė „paskutinis, jausias vaikas šeimoje“. Toks vaikas (kaip ir pirmagimis) yra ypatingas: jam užkalbėtojas prieš mirtį gali perduoti savo slaptąjį „mokslą“⁵⁶. Jeigu kūdikio metafora yra bandutė, pagrandukas, visai logiška, kad vaiko pradėjimas tradicinėje kultūroje metaforiškai suvokiamas kaip tešlos užraugimas. Prisiminkime veiksmažodžio *užraugti* perkeltinę reikšmę „pradėti kūdikį“, pvz.: *Vienas vaikas iškrenta, tuo kitą užraugia Pš.* Štai kodėl būtent šis veiksmažodis dažnas frazeologizmuose apie žmogaus kilmę, plg. *tavo raugu rūgyti, nei rūgęs, nei kepęs.* Dėl tos pačios priežasties minėtuose posakiuose minimas duonos raugas, duonos rūgštis. Etnolingvistui įdomus ir frazeologinis junginys [*pasirodė*], iš *kokios tešlos minkytas.* Šią savotišką medžiagą žmogui, ypač savo tautybės ar aukšto socialinio statuso, lipdyti randame ir etiologinėse sakmėse, plg.: *Iš ruginių miltų užminkė [Dievas] tešlą ir iš tos tešlos sulipdė žmogų, ir pavadino lietuviu S I 33; Kai Dievas tvėrė svieta, tai sutvėrė žmones iš prasto molio... Tai primaišė kvietinės tešlos, kad keletą ponų sutvertų S I 35 (Vel)*⁵⁷.

⁵⁵ Duonos papentukas ypatingas todėl, kad tai pirmasis, paprastai aukai skiriamas kąsnis. Kupiškėnų moterys, vieno kepimo duonos pirmąjį kepalą prariekusios, kampeliuką užmesdavo ant aukšto namų dvasiom. Dar 1890 m. jos pakepdavo bandelę ir raganoms, kad šios saugotų namus. Jei raganos bandelės nepasiimdavo, ją supenėdavo gyvuliams (G l e m ž a i t ė - D u l a i t i e n ė 1958, 379).

⁵⁶ Štai kodėl baltarusiai tokį vaiką vadina ne tik pagranduku – *поскрубок, выскребок*, bet ir *познахирчук*: tikima jo sugebėjimu gydyti žmones. Įdomu, kad jiems *выскребок* yra pejoratyvas, o ne maloninis pavadinimas (R o d i n y 2001, 312).

⁵⁷ Meduolinių ponų bei ruginių mužikų randame ir rusų tautosakoje, plg.: *Дворяне сахарные (пряничные), крестьяне аржанные (D a l' 1989, 201).* Anglų folklore žinomas *gingerbread man* – žmogutis iš imbierinio meduolio. Šiai temai atskirą darbą yra skyrusi S. T o l s t a j a (1998, 98–100).

§ 38. Matome, kad svarbiausia medžiaga žmogui lipdyti vis dėlto molis. Šis motyvas bus atklydęs į mūsų folklorą iš Biblijos ir jame savotiškai transformuotas. Tad frazeologizmų *ne iš molio nudrėbtas, iš to pačio molio krėsti* ir pan. pirminis šaltinis nekelia abejonių. Turime ir veiksmožodžio žiesti perkeltinę reikšmę „pradėti kūdikį“, pvz.: *Tas tavo susiedas kad prižiedė vaikų Mrs. Kiek problemiškesnis būtų pejoratyvinis pasakymas molio motiejus „nevykėlis, ištižėlis“* Ds, Slk, Trk, KrvP (Brž), S. Dauk. Aiškinantis jo kilmę, koją kiša aliteracija – pirmųjų skiemenų pasikartojimas, keliantis įtarimą, kad abudu žodžiai suderinti ne dėl semantikos, bet dėl panašaus skambėjimo⁵⁸. Vis dėlto esama argumento, kad ir šis frazeologizmas priklauso „molinukų“ grupei, susijusiai su žmogaus kilme, plg.: *Pasilipdė iš molio Motiejuką* (ps.) Vlkv. Prisiminkime, kaip bevaikiai tėvai išsidrožia *alksninį Joniuką* (žr. § 36). Vadinasi, frazeologizmas *molio motiejus* gali būti ir folklorinės kilmės⁵⁹.

§ 39. Pagaliau beliko paskutinė grupelė mums rūpimų frazeologizmų, kuriuose dažniausiai metaforiškai kalbama apie kelionę iš tolimų kraštų, pvz.: *iš Amerikos parvažiuoti „gimti“* Kt, *amerikonas atvažiavo* Kp, *susilaukėm amerikono* Kp, *amerikonas (amerikonka) atplaukė* Kp „gimė vaikas“, *atvažiuoti į pasaulį „gimti“* Šln, *pranašas atsirado* LKK XIII 133 (Grv) „gimė vaikas“, *ateiti į pasaulį* (svietą) „gimti“ (daug kur Lietuvoje). Vaikelio vadinimas *amerikonu, pranašu* – aiškiai eufemistinės prigimties: taip apgaunamos kūdikio tykančios ligos ir nelaimės⁶⁰. Tautosakos tekstuose labai populiari ir *svečio* metafora, plg.: *Iš nežinomų kraštų, iš negirdėtų šalių atvyko pas tave nematytas dar svečias* (taip bobutė praneša tėvui apie vaiko gimimą) (K r e v e - M i c k e v i č i u s 1933, 35); *Atvažiav[o] svečias be dantų, dav[ė] jam mėsos be kaulų* (kūdikis žinda)⁶¹. Veiksmožodžiai *atvažiuoti, pareiti, parbėgti* metaforiškai vartojami reikšme „gimti“, pvz.: *Kas atvažiavo – bernaitis ar mergaitė?* Alv; *Sergi atvažiavęs* (gimęs), *sergi išvažiuodamas* (mirdamas) Krš; *Tu parbėgai rugių pjauti* (gimei rugpjūčio mėnesį) End; *Ateis laikas, pareis ir vaikas* Snt. Kad tokia metafora gali būti labai sena, rodo lie. *gimti* atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose, reiškiantys „ateiti“: plg. skr. *gámati* „eina, ateina“, go. *giman* „atėjo“, lo. *venio, -ire* „ateiti“ (S a b a l i a u s k a s 1990, 86). Metafora *gimimas–kelionė* gražiai koreliuoja su metafora *mirtis–kelionė*: Yra frazeologizmų variantų, turinčių abi reikšmes, pvz., *į Ameriką važiuoti „mirti“* Grv – *iš Amerikos parvažiuoti „gimti“* Kt.

⁵⁸ Į šį pavyzdį pirmasis atkreipė mano dėmesį prof. habil. dr. A. Girdenis.

⁵⁹ Minėtinas ir žmogaus lipdymas iš sniego, žinomas ir slavų folklore, eskimų mituose, plg.: *Na, gal ir mudu nusilipdytume kokį vaiką iš sniego, kad jau prigulinčio Dievas neduoda* LTs III 567, žr. dar (EsSM 1988, 114).

⁶⁰ Panašiai ir krikštas suvokiamas kaip „įsirašymas“ į savo etnosą, pvz.: *žydžiukas* Kp, *žydėkas* VlK, *gudas* Ds, Slm „nekrikštytas vaikas“, plg. bulg. еврейче, piet. rus. жидок (SD II 1999, 415).

⁶¹ Plg. dar rusų mįslę su ta pačia metafora: Пришли гости без вестей, убили барана без костей; гости сыты, баран цел (kūdikis ir žindyvė) (D a l' 1989, 280).

§ 40. Baigiant šį tyrimą, reikia konstatuoti, kad frazeologizmai, kuriuose atsispindi nepaprasta žmogaus kilmė – etnolingvistui tikrai įdomus ir parankus tyrimo objektas. Juos nagrinėjant, palengva iškyła įvairus ir sudėtingas senųjų pažiūrų apie naujo žmogaus atėjimą į pasaulį paveikslas. Norint, kad šis vaizdas būtų dar išsamesnis, pravartu būtų pasidomėti ir gausiais nėštumo bei gimdymo eufemizmais, vartojamais lietuvių tarmėse bei tautosakoje. Tai jau atskiro straipsnio tema. Liaudies tradicinėje kultūroje, laimei, tebegyvuoja unikali informacija, kuri padeda interpretuoti daugelį retų frazeologinių junginių, pvz.: *busilas inmetė per kaminą, gyvas žuvis gaudyti, upę užtvenkti, kūlyje užgimęs, molio motiejus* ir pan. Šiam reikalui praverčia ne tik grynai lingvistiniai metodai, bet ir platus kultūrinis kontekstas, kuris, kaip matyti iš šio darbo, ir buvo tikroji šių frazeologizmų atsiradimo priežastis⁶².

«АИСТ РЕБЕНКА ПРИНЕС!»

(Необычное происхождение человека в литовской фразеологии)

Резюме

В работе предпринята попытка этнолингвистического анализа около 200 фразеологических единиц литовского языка, в которых отражается необычное происхождение человека. Материал разбит на следующие группы: 1) фразеологизмы, связанные с формулами-поверьями о происхождении детей, 2) с природными явлениями, 3) с животными, 4) с растениями и их атрибутикой, 5) с мифологическими существами, 6) со своеобразными природными материалами (навозом, землей), 7) с хозяйственной деятельностью человека, 8) с другими родами деятельности человека (чаще всего с прибытием из дальних стран). При анализе данного материала постепенно возникает сложная картина старинных народных представлений о появлении нового человека на свет. В литовской традиционной культуре сохранилась уникальная информация, при помощи которой можно интерпретировать редкие фразеологические единицы, напр.: *kūlyje užgimęs* «удачливый, счастливый», *gyvas žuvis gaudyti* «помогать при родах», *molio motiejus* «неуклюжий человек» и др. Для этого применимы не только чисто лингвистические методы, но можно опираться и на так называемый культурный контекст, особенно на разные фольклорные источники, которые в большинстве случаев и являются причиной возникновения нас интересующих фразеологических единиц.

LITERATŪRA

Anikin 1995 – А. Е. Аникин, К изучению балто-славянских лексических связей, – Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы, отв. ред. В. Н. Топоров, Москва, 54–90.

⁶² Autorė dėkinga kolegoms, labai geranoriškai sutikusiems pranešimą, paremtą šio straipsnio medžiaga. Jo tezes žr. Jasiūnaitė 2002, 31–32.

- Balys J., 1979, Vaikystė ir vedybos, Silver Spring.
- BGP 2000 – Broliai Grimai, Vaikų ir namų pasakos, III, Vilnius.
- Biliūnas J., 1954, Raštai, I, Vilnius.
- Čilvinaitė M., 1935, Babalės (kaimo akušerės), – Gimtasai kraštas, Nr. 3–4, 345–349.
- Dal' 1955 – В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, IV, Москва.
- Dal' 1989 – В. И. Даль, Пословицы русского народа, II, Москва.
- Dieveniškės, 1995, Vilnius.
- DS 1990 – Dictionary of Superstitions, ed. by I. Opie and M. Tatem, Oxford.
- Dubičiai, 1989, Vilnius.
- Durkheim E., 1999, Elementarios religinio gyvenimo formos, Vilnius.
- EsSM 1988 – Эскимосские сказки и мифы, сост. Г. А. Меновщиков, Москва.
- Frazeologijos žodynas, ats. red. J. Paulauskas, Vilnius, 2001.
- Frézer 1986 – Дж. Фрэзер, Золотая ветвь, Москва.
- Gimbutienė M., 1994, Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene, Vilnius.
- Glemžaitė-Dulaitienė E., 1958, Kupiškėnų senovė, Vilnius.
- Gura 1978 – А. В. Гура, Символика зайца в славянском обрядовом и песенном фольклоре, – Славянский и балканский фольклор, Москва, 159–189.
- Ivanauskas T., 1959, Lietuvos paukščiai, II, Vilnius.
- Jakaitienė E., 1980, Lietuvių kalbos leksikologija, Vilnius.
- Jasiūnaitė B., 1995, Endriejaviškių pejoratyvinė leksika: (Neigiamieji žmogaus apibūdinimai), – Kalbotyra, XLIV (1), 35–57.
- Jasiūnaitė B., 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, – Kalbotyra, XLVII (1), 43–59.
- Jasiūnaitė B., 2001, Iš lietuvių mitologinės leksikos: *baubas* bei jo padermė, – Baltistica, XXXV (2), 171–191.
- Jasiūnaitė B., 2002, Neįprasta žmogaus kilmė frazeologijoje, – Leksikografijos ir leksikologijos problemos. Konferencijos pranešimų tezės, Vilnius, 31–32.
- Juška A., 1955, Svočinė rėda veliunonėčių lietuvių, – Lietuviškos svočinės dainos, II, Vilnius, 285–376.
- КОО 1977 – Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: весенние праздники, отв. ред. С. А. Токарев, Москва.
- KPP 1972 – Курдские пословицы и поговорки, сост. О. Джалил, Дж. Джалил, Москва.
- Krėvė-Mickevičius V., 1933, Krikštynų apeigos Dzūkijoje, – Mūsų tautosaka, VII, Kaunas, 30–46.
- Kriauza A., 1943, Vaikai ir jų auginimas Kupiškio apylinkėje, – Gimtasai kraštas, Nr. 31, 203–235.
- Lazdynų Pelėda, 1955, Raštai, VI, Vilnius.
- Markevičienė Ž., 1999, Aukštaičių tarmių tekstai, I, Vilnius.
- Mickevičius J., 1935, Žemaičių krikštynos, – Tautosakos darbai, I, Kaunas, 86–111.
- MNM II – Мифы народов мира, II, Москва, 1999.
- OPS 2001 – Ožkabalių pasakos ir sakmės, sud. J. Basanavičius, Vilnius.
- Paukštytė R., 1999, Gimtuvės ir krikštynos Lietuvos kaimo gyvenime, Vilnius.
- Petkevičaitė-Bitė G., 1990, Iš gyvenimo verpetų, Vilnius.
- Plotnikova 2000 – А. А. Плотникова, Мифология атмосферных и небесных явлений у балканских славян, – Славянский и балканский фольклор, Москва, 243–258.
- Rodiny 2001 – Родины. Материалы к словарю полесской этнокультурной лексики, – Восточнославянский этнолингвистический сборник, отв. ред. А. А. Плотникова, Москва, 305–314.
- Sabaliauskas A., 1990, Lietuvių kalbos leksika, Vilnius.

- SD II – Славянские древности, II, отв. ред. Н. И. Толстой, Москва, 1999.
- Tolstaja 1998 – С. М. Толстая, Человек из теста, – Русский язык в его функционировании. Тезисы докладов международной конференции, Москва, 98–100.
- Tolstaja 2000 – С. М. Толстая, Славянские мифологические представления о душе, – Славянский и балканский фольклор, Москва, 52–95.
- Urytė, 1986, Vilnius.
- Usačeva 2000 – В. В. Усачева, Мифологические представления славян о происхождении растений, – Славянский и балканский фольклор, Москва, 259–302.
- Uspenskij 1996 – Б. А. Успенский, Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии, – Избранные труды, II, Москва, 67–161.
- Vinogradova 1995 – Л. Н. Виноградова, Цветочное имя русалки: славянские поверья о цветении растений, – Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы, Москва, 231–259.
- Vinogradova 1999a – Л. Н. Виноградова, Народная фразеология, объясняющая, откуда берутся дети, – Фразеология в контексте культуры, Москва, 235–239.
- Vinogradova 1999b – Л. Н. Виноградова, Материальные и бестелесные формы существования души, – Славянские этюды, Москва, 141–160.
- Vinogradova 2000 – Л. Н. Виноградова, Славянские формулы – поверья о происхождении детей, – Л. Н. Виноградова, Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян, Москва, 349–360.